

Іван Зоценко
(старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу
музеєфікації археологічних об'єктів МІДЦ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ХРАМУ В БІЛІЙ ЦЕРКВІ

Стаття презентує два етапи дослідження давньоруського храму в Білій церкві. Розглянуто матеріали розкопок 1981–1983 років та роботи 2014 року. На даний момент дослідники доповнили джерельну базу і переглянули висновки, зроблені Р. Орловим. У поєднанні з результатами ортофотозйомки все це дає можливість більш якісно проводити роботи з музеєфікації.

Ключові слова: Біла Церква, храм, археологічні дослідження, аерофотозйомка, ортофотозйомка.

Статья представляет два этапа исследования древнерусского храма в Белой Церкви. Рассмотрены материалы раскопок 1981–1983 годов и исследований 2014 года. На данный момент исследователи дополнили базу источников и пересмотрели выводы, сделанные Р. Орловым. В сочетании с результатами ортофотосъемки все это дает возможность более качественно проводить работы по музеефикации.

Ключевые слова: Белая Церковь, храм, археологические исследования, аэрофотосъемка, ортофотосъемка.

The article presents the main stages of archaeological research of Maidan Nezalezhnosti Square that occurred during its reconstruction in 2001. Excavated materials substantially supplemented the source base of the history of ancient Kiev, would resolve a number of issues related to the historical topography, ecology and development of the city in the XI–XIII centuries. The research results have set new questions and have identified directions for further historical and archaeological studies of ancient Kiev.

Keywords: Bila Tserkva, temple, archaeological researches, aerophotography, space photography.

На даний час на території України досліджено не так багато давньоруських монументальних будівель (переважно це храми), вивчення яких почалося з першої монументальної церкви Київської Русі – церкви Богородиці в Києві, більш знаної як Десятинна церква. На жаль, нині в Україні не відомо позитивного досвіду музеєфікації давньоруських споруд. У 2014 році А.В. Петраускас та М.В. Квітницький провели розконсервацію залишків фундаменту давньоруського храму з метою подальшої музеєфікації. Загалом археологами було досліджено фундаменти храмів у Чернігові (Благовіщенський

собор, Успенський собор), Переяславі-Хмельницькому (князівська усипальниця, собор Архистратига Михаїла), Острі (Юр'єва Божниця) та ін. Звичайно, дослідники не обминули увагою літописний Юр'їв (сучасне місто Біла Церква), у якому 1981 року Білоцерківська експедиція під керівництвом Р.С. Орлова провела розкопки на території Замкової гори і виявила залишки фундаментів давньоруського храму XIII ст. У 2014 році А.В. Петраускас та М.В. Квітницький відповідно до плану здійснили розконсервацію фундаментів, але спочатку звернемося до досліджень Р.С. Орлова.

Іл. 1. Археологічні дослідження 1983 р.

У 1981–1983 роках Білоцерківською експедицією під керівництвом Р.С. Орлова було проведено розкопки на території Замкової гори міста Біла Церква. У 1981 році археологи виявили залишки давньоруського храму, а розкопками 1983 року було відкрито майже всю площу залишків фундаментів храму (іл. 1). Загальна площа розкопу становила 270 м². Зафіксовано культурний шар потужністю до 1 м. Під час досліджень було зафіксовано два погребі XVIII ст., які частково знищили кладовище XI–XIII ст. Загалом було досліджено 20 поховань, усі вони належать до давньоруського періоду, деякі з них виявлені безпосередньо під фундаментами храму (іл. 2).

Відсутність великих розвалів будівельних матеріалів була зумовлена будівництвом замку в 1550 році. Фактично зафіксовано лише підшву фундаменту, викладену камінням [2]. Вона збереглася тільки в тих місцях, де залягала на більшій глибині. Р.С. Орлов вважав, що стіни церкви були розібрані на будівельний матеріал саме під час будівництва замку.

Розкопками 2011 року під керівництвом М.В. Квітницького на Замковій горі було виявлено давньоруську садибу XIII ст. У культурному шарі знаходилася велика кількість плінфи. Піч у споруді також була вимощена плінфою [1]. Це свідчить про те, що стіни церкви (вірогідно, і фундамент) почали розбирати ще в давньоруський період.

Серед переважаючої частини плінфи червоно-коричневого кольору, яка зафіксована розкопками 1981–1983 років, трапляється світло-бежева плінфа. Найчастіше формовка груба, плінфа нерівномірна за товщиною, розмір окремих плінф – у межах 1 см. Велика кількість плінфи ошлакована, очевидно, після великої пожежі. Загалом автором розкопок було зроблено 100 промірів плінфи. Розмір – стабільний, за товщиною він у межах 3,4–4,5 см. Трапляються тонкі екземпляри від 2,2 см та товсті – до 5,5 см. На деяких плінфах фіксуються залишки будівельного розчину світло-сірого кольору з фракціями погано перемішаного вапна. Оскільки розчин знаходився на зовнішньому боці, то Р. Орлов дійшов висновку про повторне використання плінфи. Клейма і графіті на плінфі відсутні. При розкопках також було знайдено значну кількість полив'яних плиток.

Найкраще збереглася північна стіна храму. Зафіксовано до трьох рядів кладки. Нижній ряд складений з великих (40–70 см) колотих гліб граніту. Верх фундаменту було зруйновано, лише в одному місці зафіксовано вирівнюючий ряд кладки плінфи на глині. За допомогою цього було встановлено глибину закладення фундаменту, яка складає 70–80 см від рівня денної поверхні. Ширина фундаментної кладки становила 140–150 см. Відсутність тиньку в розкопі свідчить про те, що церк-

Іл. 2. Залишки кістяка під фундаментом храму

Іл. 3. Вигляд залишків храму з висоти 50 м (фото зроблено за допомогою квадрокоптера)

ва була не розписаною. Проаналізувавши це, Р.С. Орлов дійшов висновку, що це був трьохапсидний чотирьохстовпний храм.

У 2014 році під керівництвом А.В. Петраускаса та М.П. Квітницького було проведено розконсервацію залишків фундаментів храму з метою їх подальшої музеєфікації (іл. 3). Під час робіт зафіксовано сліди несанкціонованих земельних робіт. Також виявлено газову траншею, під час прокладання якої було зруйновано апсиди храму. Колодязь каналізаційного люка частково зруйнував північну стіну храму. Південна стіна храму, можливо, була зруйнована під час будівництва замку.

Західну стіну розібрали у 1943 році при захороненні німецьких солдат. Загалом було виявлено 10 німецьких поховань [3].

Після відкриття фундаментів проведено ортофотозйомку (фотографічна зйомка місцевості на точній геодезичній основі). За допомогою квадрокоптера проведено аерофотозйомку, що дало можливість побачити цілісну картину Замкової гори з висоти пташиного польоту (іл. 3). Нині дослідники оброблюють матеріали, виявлені під час робіт та створюють цифрову модель рель'єфу. Автори досліджень вважають, що храм був п'ятиапсидний (що є доволі рідкісним явищем), аргументуючи це тим, що друга апсида була утоплена всередину храму. Однак є вірогідність, що таке положення фундаменту апсиди зумовлено антропогенним втручанням (прокладкою газової траншеї). Дослідники вважають, що храм мав два етапи існування. У підшві фундаменту виявлено плінфу, як XI, так і XIII ст., що свідчить про перебудову (чи відновлення) храму у XIII ст.

На даному етапі головний архітектор м. Біла Церква В.В. Міщенко розробляє проект музеєфікації залишків фундаментів із частковою реконструкцією. У межах проекту передбачається створення скляного накриття досліджуваних фундаментів, а також створення вентиляційних шахт та формування експозиції.

Література

1. *Квітницький М.В.* Звіт про розкопки на замковій горі м. Біла Церква. – У друці.
2. *Орлов Р.С.* Отчет о разведках в Житомирской области и раскопках в городе Белая Церковь в Киевской области в 1983 году // Архів Інституту археології НАН України.
3. *Петраускас А.В., Квітницький М.В.* Звіт про розкопки давньоруського храму в м. Біла Церква. – У друці.